

<https://doi.org/10.62837/2024.4.44>

AYNUR PAŞAYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dosent

<https://orcid.org/0000-0001-9448-3928>

aynurfamilgizi@gmail.com

XV ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan, ədəbi dil, mürəkkəb söz, lüğət tərkibi, rol

Key words: Azerbaijan, literary language, compound word, vocabulary, role

Ключевые слова: Азербайджан, литературный язык, сложное слово, словарный состав, роль.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində lüğət tərkibini zənginləşdirən üsullardan biri olan sintaktik yolla sözyaratma prosesi, yəni ayrı-ayrılıqda müstəqil leksik mənaya malik olan sözlərin bir-birinə yaxınlaşaraq birləşməsi zamanı öz ifadə etdikləri semantik xüsusiyyətlərdən uzaqlaşır, bəzən də qismən mənalarını itirərək yeni məzmunlu dil vahidlərinin yaranmasına səbəb olur. Morfoloji üsula söz yaradıcılığına nisbətən leksik vahidlərin bu cür mürəkkəbləşməsi prosesi zəif inkişaf etmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilində, ümumilikdə türk dillərinin lüğət tərkibində çoxkomponentli mürəkkəb dil vahidlərinin az işlədilməsinin əsas səbəbi bu dillərin “*təbiəti uzun və çoxhecalı sözləri inkar edir*” [14, s. 357] prinsipinə uyğunluqdan irəli gəlir. Məsələyə aydınlıq gətirən S.Cəfərovun fikrincə, “*morfoloji qaydalara nisbətən sintaktik yolla yeni sözlərin yaradılması qaydası çox kiçik bir sahəni əhatə edir. O get-gedə əhəmiyyətini itirərək, öz funksiyasını leksik və morfoloji yolla olan söz yaradıcılığı prosesində tərk etmək üzrədir. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də çoxhecalı sözlərin işlədilməsi onun ruhuna, təbiətinə uyğun deyildir. Ona görə də çoxhecalı mürəkkəb sözlərin çoxu bu dildə tez-gec öz mürəkkəbliyini itirərək, çox zaman mənşəyini belə müəyyənləşdirmək mümkün olmayan az hecalı sadə sözlərə çevrilir*” [3, s. 132-133]. Bu fikrə əsaslanaraq, tədqiqat zamanı qarşımıza çıxan *qılavuz*, *qarınca*, *biləzük* sözlərinə nəzər yetirsək, görürük ki, *qılavuz* “qulaq və ağuz”, *qarınca* “qarın və incə”, *biləzük* “bilək və üzük” sözlərinin birləşməsindən yaransa da, artıq XV əsr ədəbi-bədii mətnlərində qeyd olunan fonetik formada sabitləşdiyi üçün tərkibindəki komponentləri müəyyənləşdirmək çətinlik yaradır: “*Bu yüz ol vəchə yəni qılavuzdur*” [13, s. 306], “*Rəvan qarıncaya həq verdi rəftar*” [11, s. 192], “*Keçürmüş biləginə bir biləzük*” [13, s. 293]. Yaxud, müasir ədəbi dilimizdə işlənən *dustaq* sözü sadə şəkildə sabitləşsə də, bu leksik vahid mürəkkəb quruluşlu *tutsaq* “tutmaq və saqlamaq” feillərindən yaranmış, metatezaya uğrayaraq sadələşməyə doğru dəyişmişdir: “*Zülfim kəməndi tutsağı canındürür sənin*” [Həb, 51].

Dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinə aid vahid bir fikir formalaşmayıb, problem olaraq tam həllini tapmayıb. Bəzi tədqiqatçılar mənanı əsas

götürərək hesab edirlər ki, “*əgər iki və daha artıq söz mənaca birləşirsə, yəni bir mənə [məfhum] ifadə edirsə, onları bir mürəkkəb söz kimi qəbul etmək olar*” [16, s. 82]. Digər alimlər isə “*mürəkkəb söz problemini həll etmək üçün bir meyar olaraq ancaq formanı nəzərə alaraq*” [3, s. 134-135] bitişik yazılan leksik vahidləri yalnız mürəkkəb söz adlandırır. Bütün bu müxtəlifliyi nəzərə alan Ə.Rəcəblinin fikrincə, “*Türkologiya elmi “mürəkkəb söz nəyə deyilir?” sualına aydın, konkret və birmənalı cavab verməlidir, yoxsa bu problemlə əlaqədar olan bir sıra məsələlər cavabsız qalacaqdır. Bu suala cavab verilərsə, on illər boyu mübahisəli qalan, hər türkoloq tərəfindən bir cür mənalandırılan mürəkkəb feil məsələsi də həll edilmiş olardı*” [14, s. 363].

Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə xüsusi toxunan və bu problem haqqında ayrıca məqalə yazan T.Hacıyev və E.Əzizov qeyd edirlər ki, “*mürəkkəb söz elə birləşmələr sayıla bilər ki, onların komponentləri təsadüfi və ya sərbəst birləşən söz olmasın, müstəqilliyini itirərək, daima yanaşı işlənilib bir-biri ilə leksik bütövlük yaratsın*” [5, s. 7-8]. Müəlliflər sonda belə nəticəyə gəlirlər ki, “*Azərbaycan dilində, eləcə də başqa türk dillərində mürəkkəb feil yoxdur. Görünür ki, özünəməxsus tipoloji quruluşu – feilin quruluşca mürəkkəb növünün inkişafı üçün zərurət doğurmamışdır... Müxtəlif tədqiqatlarda mürəkkəb feil adı ilə təqdim olunan birləşmələr yerinə görə qrammatik formalardan, rəngarəng sintaktik vahidlərdən, sabit və qeyri-sabit birləşmələrdən başqa bir şey deyildir*” [5, s. 8-9]. Ümumiyyətlə, türk dillərində mürəkkəb feilin yoxluğunu vurğulayan Ə. Rəcəbliyə görə, “*mürəkkəb feil problemini mürəkkəb söz problemindən ayrılıqda götürmək olmaz. Lakin türk dillərində iki və daha artıq sözün birləşməsi vasitəsilə düzələn feillərin hamısı mürəkkəb sözə verilən tələbləri ödəmir. Buna görə də istər müasir türk dillərində, istərsə də qədim türk dillərində... iki və daha artıq sözün birləşməsi vasitəsilə düzələn, lakin mürəkkəb sözün tələbinə cavab verməyən bütün feilləri tərkibi feil hesab etmək lazımdır*” [14, s. 357-420]. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, mürəkkəb feil probleminin işıqlandırılması, dilçilər arasında fikir ayrılığı yaradan bu məsələnin qabardılması, bir-birinə zidd olan fikirlərin irəli sürülməsi ilə yanaşı, fərqli terminlərin - mürəkkəb feil, tərkibi feil, analitik feil işlədilməsi müəyyən mənada dolaşıqlığa səbəb olur.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində orfoqrafiya və vurğu xüsusi rola malikdir. Orta əsrlər ədəbi dilində olan imla sabitsizliyi, orfoqrafik normanın tam formalaşmaması bu cəhətin tətbiqini mümkünsüz edir. Bu baxımdan, XV əsrə aid dil materiallarına nəzər yetirsək, mürəkkəb sözləri yaradan komponentlər uzun tarixi inkişaf prosesində istər fonetik, istərsə də morfoloji cəhətdən dəyişmələrə məruz qalıb sadələşməyə doğru istiqamətlənsə də, nəticə etibarilə belə qənaətə gəlirik ki, “*sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin get-gedə öz yerini morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinə tərk etməsi heç də bu yolun tezliklə aradan çıxması və yox olması demək deyildir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesində, o cümlədən Azərbaycan dilində hələ uzun əsrlər öz fəaliyyətini davam etdirəcəkdir*” [3, s. 133]

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sözlər aşağıdakı üsullarla yaranır:

1. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin materialları sübut edir ki, ayrı-ayrı müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi ilə yeni lüğət vahidinin yaradılması prosesi qədim bir tarixə malikdir. Yazılı mənbələrdən seçdiyimiz nümunələrin əksəriyyəti müasir dövrümüzdə qədər sabitliyini saxlasa da, müəyyən qismi fonetik-morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğrayaraq, sadələşməyə doğru inkişaf etmişdir: *dutsaq/tutsaq, qılavuz, qaravul, qaravaş, biləzük* və s. Bu da həmin leksik vahidlərin “*ilkin dövrdə keçirdiyi inkişaf prosesinin qədimliyi ilə sıx bağlıdır*” [5, s. 134].

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələn leksik vahidləri aşağıdakı şəkildə tədqiqata cəlb etdik:

a) hər iki komponenti isim olan mürəkkəb sözlər: *qolbaq, qarnıqulu, bağrıqan, gözucu, gülbadən, şahsüvar, gülçöhrə, gülrux, sərmənzil, sərzəmin* [əh, 325], *qönçədəhan, xəstəxatir, pərirüxsar, Leylisifət, İsanəfəs, payibənd, sərdəftər mələksima, neyşəkər, şeytansifət, sərvqamət, könülnisbət* və s.

XV əsr yazılı mənbələrində *gül* sözünün komponentliyi ilə *gülçöhrə, gülrux, güləndam, güldəstə* kimi mürəkkəb sözlərə tez-tez təsadüf olunur: “*Yüzündən irəğ, ey büti-gülçöhrə, yeridür*” [15, s. 302]; “*Siyəh çeşmani-Kəşmiri, güləndamani-Qıpçaqi*” [6, s. 123], “*Qədin güldəstəyi-gülzari-candır*” [11, s. 370], “*Gülrüxüm, bülbülzəbanım, gülşənəfuruzum bənim*” [11, s. 383].

Pəri sözünün komponentliyi ilə yaranan *pəriru, pəripeykər, pərixu, pərizad, pəriruxsar* kimi mürəkkəb sözləri də üslubi çalarlıqdan aktiv çıxış edir və birinci komponent olan *pəri* sözü mürəkkəb söz daxilində birləşdiyi əcnəbi mənşəli ikinci komponentlərlə - *ru* “üz, çöhrə”, *peykər* “surət, üz”, *xu* “xasiyyət, qılıq”, *zad* “doğulmuş; törənmiş”, *ruxsar* “üz, çöhrə; abır-həya” birləşərək məcazlaşır, gözəli təsvir edən bədii təsvir vasitəsinə - epitetə çevrilir: “*Alalı könlümü verməz bir pəripeykər, nedim?*” [10, s. 328], “*Nədür vəchündən özgə, ey pərixu*” [10, s. 357], “*Saçundur leyli qədrün, ey pəriru*” [10, s. 82], “*Dedim: guya mələksən, ya pərizad*” [10, s. 119], “*Ey hurü pəriruxsar, ayyüzlü mələkkirdar*” [10, s. 213].

Kişvərinin dilində *gülruxsar, pəriruxsar* mürəkkəb sözləri ilə yanaşı, ikinci komponent üzərində yaranan *ayınərxsar, məhruxsar* kimi yeni leksik vahidlərə təsadüf olunur: “*İrax yüzündin, ey ayınərxsar*” [6, s. 41], “*Günüm dün tək qaradur, bir məhruxsardan ayru*” [6, s. 99].

b) komponentlərdən biri sifət və digəri isim, sifət, say olan mürəkkəb sözlər: *qarabaş, qaragözlü, qırmızı totaqlu, qaraca gözlücə, ağ yüzlücə, qırmızı todaqluca, güləc yüzlücə, uşaq sözlücə, çatmaqaş, sərv boylu, yalınqat, ikiyüzlü, gözbağlayıcı, yalınayağ, yüzağlığı, gözibağlı, qara qırnıq, yalınac, laləyüzlü, günəşsurətli, gülyüzlü, cavanmərd, siyahru, bədnam, üryanbədən* və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu mürəkkəb leksik vahidlərin əksəriyyəti əamət və keyfiyyətə bağlı olub təyinedici xarakter daşıyır, poetik funksiya daşıyıcısı kimi bədii üsluba xidmət edərək ədəbi dilə rəngarənglik, obrazlılıq gətirir. Bu tip mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində -l⁴ şəkilçili düzəltmə sifətlərin xüsusi rolu var və birinci komponenti isimlə birləşərək yeni məzmunlu leksik vahidlər yaradır və kəmiyyətə üstünlüyü ilə seçilir: “*Yüzündən ayru, ey gülüm, mən gözü bağlu bir*

quşam” [15, s. 334], “*Dözməz o daği-həsrətə, ey lalə yüzlü dağ*” [15, s. 323], *Şuxcə, şaturcə uşaq sözlücə*” [11, s. 240], “*Bəs andan dedim, ey gülyüzlü şahim*” [9, s. 223], “*Ey Bəgim, bən də Sənin bir boynu bağı bəndənəm*” [11, s. 386].

Bəzən, XV əsr yazılı abidələrin dilində komponentlərdən biri əslə sifət, digəri isə -lı⁴ şəkilçili düzəltmə sifətdən yaranan mürəkkəb sözlərə də təsadüf olunur: “*Quzucuğum bir qaraca gözlücə, Qırmızı todaqluca, ağ yüzlücə, Xubcə, fəttancə güləc yüzlücə*” [11, s. 240]. Belə yaranan mürəkkəb sifətlər çox asanlıqla substantivləşə bilər: “*Bu sözü gərçi demişlər ulular, Açıq könüllülər, yüzü sulular*” [11, s. 169], “*Görər anı kim ki gerçək gözlüdür*” [12, s. 140]. Bu zaman müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi bu mürəkkəb leksik vahidlər “*çox asan substantivləşdiyi üçün təyin vəzifəsindən əlavə, müstəqil mürəkkəb isimlər kimi də işlənmişdir*” [8, s. 148].

Leksik-sintaktik və morfoloji üsulla sözlərin bir-birinə yaxınlaşması nəticəsində yaranan mürəkkəb sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olsalar da, bütün dövrlər ərzində sabitliyini mühafizə etmişlər: “*Aşiq Hidayət özünə bilür yüz ağılığı*” [15, s. 324], “*Gözi yadı bilə cana, yenə yüzü qara könlüm*” [6, s. 18], “*Zahir oldu sirri çün yüzü qara qüllabnin*” [6, s. 57]. Kişvəri dilində yüzqəralıq, yüziqarə, qarayüzlük mürəkkəb quruluşlu leksik vahidlərinin əsas komponenti kimi qara sifəti işlənmə mövqeyinə görə məzmun fərqi yaradaraq, şairin dilini zənginləşdirir, poetizmi gücləndirir. Belə ki, birinci halda yaranan yüzqaralıq “*töhmət, eyib*” mənalı mürəkkəb isimlə yüziqarə “*utanacaq bir vəziyyətə düşən, utanverici*” mənalı mürəkkəb sifət kontekstdə eyni semantikanı bölüşsələr də, şairin dilində müşahidə edilən qarayüzlük sözü isə fərqli “*günahkar, üz almış, sırtılmış*” semantikasından çıxış edir və birinci misradakı fars mənşəli şərməndəlik “*utancaqlıq*” sözünün təsiri ikinci misrada qarayüzlük sözünü həmin semantikadan çıxış etməyə zəmin yaradır: “*Vermədin can yüzünə qarşı zəhi şərməndəlik, Ruzi qıldı bu qara yüzlük biza təqdirimiz*” [6, s. 40].

Müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, XV əsr ədəbi dilində komponentlərdən biri *yalın* sifəti ilə düzələn maraqlı dil vahidlərinə rast gəlinir: “*Böylə yatam xəstə olub yalınac*” [11, s. 255], “*Yazıya düşdü yenə baş açuban yalınayağ*” [15, s. 321], “*Baş açuq, yalınayaq aləm qamu*” [12, s. 164]. Nümunələrdəki *yalınac* “*ac-susuz*” mənasında işlənsə də, dilimizdə işləkliyini itirmiş, *yalınqat* “*çılpaq, lüt*” varlığını şivələrimizdə, canlı danışiq dilində qorumuşdur. Maraqlı doğuran *yalınayaq* sözündə isə müasir ədəbi dildən fərqli olaraq, tərəflər yerini dəyişmişdir: *yalınayaq* → *ayaqyalın*.

2.Eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər. Sözlərin təkrarı yolu ilə yaranan mürəkkəb sözlər daha çox nitq fəaliyyətində fikri emosional, qüvvətli ifadə etmək üçün istifadə edilir və “*emosional keyfiyyətlə bağlı olan belə sözlər daha çox bədii üslubla əlaqədardır*” [1, s. 131]. Deməli, “*bədii vasitə kimi özünü göstərən təkrarlar leksik və qrammatik səviyyələrdə zəngin semantik çalarlar yaratmağa, çox hallarda dilin bədii təsirinin gücləndirilməsinə xidmət edir*” [2, s. 350].

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində üslubi cəhətdən harmoniya, rəngarənglik, ahəngdarlıq yaradan bu tip mürəkkəb sözlərdən geniş istifadə edilmişdir. Yazılı

abidlərin dilində eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb dil vahidlərini mənşəcə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) komponentləri türk mənşəli olanlar: *bir-bir, qat-qat, dağ-dağ, yüzə-yüz, çox-çox, günə-gün, gecəyə-gecə, bir-birinə, ucdan-uca, öz-özünün, bağdan-bağa dilim-dilim, ildən-ilə, çox-çox, yerdən-yerə, qapı-qapı, ön-önə, eşşəkdən-eşəgə, qoldan-qola, eldən-elə, dondən-donə, necə-necə, neçə-neçə, qıya-qıya, öyünə-öyünə, yalvarə-yalvarə, yalı-yalı, sora-sora və s.*

2) komponentləri ərəb mənşəli olanlar: *qətrə-qətrə, dəf-dəfə], ləhzə-ləhzə, səf-səf, şərhə-şərhə.*

3) komponentləri fars mənşəli olanlar: *san-san, gül-gül, parə-parə, ney-neyə, zar-zar, bənd-bənd, dəm-dəmə, yar-yar, çak-çak, şax-şax, xanə-xanə, agah-agah.*

XV əsr aid yazılı mənbələrinin dilində təqlidi sözlərin təkrarına poetik fiqur kimi üstünlük verilmiş, qədimlik elementi hesab olunan bu əlamətlər canlı dil faktları kimi dili daha da sadə, obrazlı, emosional etmək məqsədilə işlədilmişdir: *gav-gav, çin-çin, zar-zar, hey-hey, gəc-gəc, vəh-vəh, uş-uşə, tün-tüni, dad-dad, gah-gahi, çil-çil, tim-tim, lav-lav, ökür-ökür, vay-vay, ah-vah, hey-hey, bəh-bəh.*

Göründüyü kimi, təqlidi sözlərin təkrarı, əsasən “*belə təqlidlər təqlid üstə qurulan feilin ilk hecasının alınub, açıqdırsa, müvafiq samit artırıb təkrar edilməsi ilə düzəlir və feilin mənasına intensivlik, sürəklilik verir*” [4, s. 114]. Yəni, yazılı abidlərin dilində işlənən “*Anası ölmüş yetim tək zar-zar*” misrasında zar-zar – zarımaq; “*Ökür-ökür aqlaram hər gecə vaxt vaxt ilən* [6, s. 81]”- ökür-ökür – höknürmək; “*Könlümdə ot lav-lav yanar bir atışı-rüxsar üçün* [6, s. 36]”- lav-lav – alovlanmaq və digər hərəkətin zərfini bildirən təqlidlər başlanğıcda feilə meyllənsələr də, nitq prosesində abstraksiya nəticəsində qrammatikləşərək aid olduğu feildən uzaqlaşaraq, tərz-hərəkət zərfi mövqeyindən çıxış edir. Bu xüsusiyyət əsasən üslubi-ritmik səciyyə daşdığı üçün maraq doğurur, eyni zamanda, tərz və ton baxımından feilə bağlılığını göstərir.

Tədqiqat zamanı -a//-ə, -ba//-bə bitişdirici ünsürünün köməyi ilə eyni sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlərə də təsadüf olunur: *rubəru, sərbəsər, dəmadəm, dəmbədəm, dərbədər, zurbazur, ləbaləb, dəstbədəst, günbəgün, sərbəsər* və s.

3. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sözlər yaxın mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində də əmələ gəlir. Müxtəlif çeşidli leksik vahidlərin təkrarından yaranan bu sözlər “*morfoloji məhdudiyyət tanımır, bəzi hallarda qrammatik mənadan çox, leksik mənalarə ilə seçilir*” [2, s. 351]. Bu rəngarəngliyi nəzərə alaraq bu qrupa aid olan mürəkkəb sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırmağı məqsəduyğun hesab etdik:

a) sinonim isimlərdən düzələn mürəkkəb sözlər: *can-baş, evdən-qapudan, yarı-yoldaşı, işin-gücün, içmək-yemək, gözünü-qasını, qoyun-quzu, qoyun-keçi, yüzü-gözü, taqlara-taqlara, əlinə-qoluna, gözü-qaş, adım-sanım, ata-ana, dərdü-ələm, huri-pərizad, ilan-çayan, dildə-dişdə, iş-güc, gözi-qası, boyi-başı, el-ulus, əl-ayağ, tuz-əkmək, oğlan-uşax, tolu-taş və s.*

b) sinonim sifətlərdən düzələn mürəkkəb sözlər: *sağ-əsən, azar-bizar, yaxşı-yaman, əyüz-qotur*.

c) sinonim saylardan düzələn mürəkkəb sözlər: *bir-ikiyə, beş-on, bir-iki*.

ç) sinonim zərflərdən düzələn mürəkkəb sözlər: *eni-uzunu, günə-gün, içim-dışım*.

d) sinonim feillərdən düzələn mürəkkəb sözlər: *yedirüb-ıçırə, çəşub-aqan, sarmaş-dolaş, çəşub-daşdı, yeyib-ıçəlüm, döğüb-sögmə, yeyüb-yütür, yeyüb-yatur, sevmə-sevilmə, öpər-qucar, gözədib-gözləyənsən, yer-ıçər və s.*

4. Əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər. XV əsr yazılı mənbələrimizdə antonim sözlərdən yaranan mürəkkəb sözlər digər yaranma üsullarına nisbətən azlıq təşkil edir. Seçdiyimiz nümunələri nitq hissələri üzrə qruplaşdırdıq:

a) əks mənalı isimlərdən düzələnələr: *yox-var, içimiz-taşımız, başdan-ayağa, biliş-yad, var-yoq, dostu-düşmən, yerü-gök*.

b) əks mənalı sifətlərdən: *keçmiş-gələcək, eyü-yavuz, ulu-kiçi, yaxşı-yaman, artuğ-əskük, yaxşı-yəman, dəli-ushu, acı-datlu, quru-yaş, ağ-qəra və s.*

c) əks mənalı saylardan düzələnələr: “Muradın bu sənin ola birin-bin... Muradım bu bənim ola binim-bir” [12, s. 200].

ç) əks mənalı zərflərdən düzələnələr: *gecə-gündüz, sağa-sola, əvvəl-axır, gecə-danğa, sübh-şam, yazu-qış, irax-yaxın, yaz-güz, öndən-sona*.

d) əks mənalı feillərdən düzələnələr: *turmaq-oturmaq, ölüb-dirildügim, gəlübən-gedəyür, boşalubən-dolmuşam, artub-əksilməz, ağlıyub-gülməz, gəlüb-getməsi, qılsa-qılmasa, eşidüb-görməsini və s.*

Araşdırma zamanı əlimizdə olan misalların bir qisminin sintetik yolla yarandığını müşahidə etdik və maraq üçün bəzi faktlara nəzər yetirək: “*Kimə gül-mül, kimə zəhrü digəndür*” [11, s. 172], “*Olursan tana-toluq kibi key xor*” [11, s. 180], “*Ki hərgiz qoymuya nəfsində şər-şur*” [11, s. 194], “*Çilü çərbə qomə yolundə hər kəs*” [11, s. 204], “*Həçi-puçam, nistəm, yəni neyəm*” [11, s. 270], “*Çün bilürəm bəni ol yol-yürəsidir aqibət*” [10, s. 363], “*Canə bitici ancılayın xər-xəsək olmaz*” [10, s. 484], “*Qalmadı nitqi kim, edə cənd-mənd*” [12, s. 232], “*Qıldı bunları bular xoş tarü mar*” [12, s. 236]. Əslində, qəlbləşmiş, canlı danışiq ifadələri olan bu faktlardan *gül-mül, yol-yörə, taru-mar, çıl-çılpaq, şər-şəbətə* dövrümüzə qədər az dəyişikliklə gəlib çatmış, bu gün də “*loru söz-ifadələr*” kimi məişət danışığında istifadə olunur.

Beləliklə, sintaktik yolla sözyaratma prosesi zamanı əmələ gələn mürəkkəb sözlər XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində aparıcı rol oynamış, leksikanın inkişafına xeyli təkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
2. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı: Gənclik, 2003.
3. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi [iki hissədə]. Bakı: Elm, 2012.

5. Hacıyev T.İ., Əzizov E.İ. Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə dair // Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988, 3-9 s.
6. Kişvəri. Əsərləri: [elektron resurs]. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
7. Qədimaliyeva A. Qazi Bürhanəddin “Divan”ının leksikası. Bakı: Nurlan, 2008.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərb. Universiteti, 1990.
9. Musabəyli A. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si. Bakı: Nurlan, 2010.
10. Musabəyli A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və Türk Divanı [2 cildə]. Bakı, 2012.
11. Musayeva A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan. Bakı: Avrasiya Press, 2006.
12. Musayeva A.Ş. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar [2 cildə]. Bakı, Nurlan, 2003.
13. Nağısoylu, M.Z. Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” tərcüməsi [tekstoloji-filoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası]. Bakı: Nurlan, 2012.
14. Nağısoylu, M.Z. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
15. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2004.
16. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası [morfologiya]. Bakı:, BDU nəşri, 2000.

AYNUR PASHAYEVA

**THE ROLE AND MEANING OF COMPOUND WORDS IN THE
AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE OF THE 15TH CENTURY.**

SUMMARY

The article talks about the process of syntactic word formation - compound words, which is one of the techniques that enriches the vocabulary of the literary language of Azerbaijan in the 15th century. Spelling and stress play a special role in the formation of complex words in our modern language, but the instability of spelling in the literary language of the Middle Ages and the incompleteness of the formation of the spelling norm make it impossible to implement this aspect. During the study, linguistic materials of the 15th century were examined and it was shown that the components forming complex words, in the course of long historical development, were subject to phonetic and morphological changes and were directed towards simplification.

АЙНУР ПАШАЕВА

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XV ВЕКА.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о процессе синтаксического словообразования - сложных слов, который является одним из приемов, обогащающих словарный запас литературного языка Азербайджана XV века. Орфография и ударение играют особую роль в образовании сложных слов в нашем современном языке, но нестабильность правописания в литературном языке Средневековья и незавершенность формирования орфографической нормы делают невозможным применение этого аспекта. Во время исследования были рассмотрены языковые материалы XV века и показано, что компоненты, образующие сложные слова, в ходе длительного исторического развития подвергались фонетическим и морфологическим изменениям и были направлены в сторону упрощения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024

**Rəyçi: akademik Möhsün Nağısoylu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**